

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2022)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/CEQT4278>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

М. С. Оразбек¹, *М. Аманғазықызы², Ж. Секей³

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.;

²Еуразия гуманитарлық институты,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.;

³Alikhan Bokeikhan University,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.

**ҚАЗАҚ АҚЫНДАРЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ «АБАЙ» АРХЕТИПИ**

Мақалада Абай Құнанбайұлының тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымы айқындалып, сараланады. Жұмыста алғаш рет қазақ әдебиеттануында ақын архетипінің тууы мен қалыптасуы шынайы тұлғаның (әдеби емес) мысалында қарастырылады. «Ақын архетипі» ұғымы мәдени кеңістіктегі өзгермелі динамикалық модель ретінде түсіндіріледі. Бұл К. Г. Юнгтың анықтамасына да, қазіргі әдебиеттанудағы архетип түсініктемесіне де қайшы келмейді.

Ақын архетипі ұғымы аясында бойындағы дара қасиеттерімен бірге символдық, архетиптік қасиеттерге ие ақынның (кемеңгер) уақытқа бағынбайтын мәдениет парадигмасына сыйғызып тұрған танымал кемеңгер тұлғасы танылады. Осылайша, ақын архетипі өз табиғатының екіжақтылығына сәйкес екі позицияда қарастырылады, нақтырақ айтсақ, бастапқы, априорлы қасиеті бар ақын архетипі және белгілі бір тұлғаның өзі бұл архетипке жаңа ерекше қасиеттер үстегі мүмкін.

Осылайша, жұмыстың ғылыми-тәжірибелік мәні Абай Құнанбайұлының тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымын айқындап, саралау. Зерттеу материалдары ұлы ақынның көркем мұрасының философиялық-эстетикалық сипатын талдауда пайдаланылады. Ұсынылған ақын архетипі концепциясы жоғары оқу орындарында арнаулы курстар мен семинарларда жазушылар шығармашылығының рецепциясын бағалау мәселесінде қолданылады.

Кілтті сөздер: архетип, ақын архетипі, ақын архетипі моделі, қазақ поэзиясы, Абай бейнесі.

Кіріспе

Кемеңгер ақын тұлғасы мәдениеттің біртекті семиотикалық кеңістігіндегі әдеби үдерісте үнемі жаңа мәнге ие. Әдеби үдеріс дамуы тарихи қозғалыстың болуына негізделеді, сонымен қатар қазіргі уақыт контекстінде өткенге көз жүгіртуді де талап етеді. Бұл өзара ықпалдастық жиынтығы белгілі бір семиотикалық мәдени кеңістікке енеді, сол кеңістікте кемеңгер ақын тұлғасы уақыт өте келе типтенеді, тарихи динамика заңдылығына орай архетиптік белгілерді иеленеді: ақын тұлғасы өзі тудырған туынды кейіпкерлері тәрізді символдық, мифологиялық, демифологиялық мәнге ие болады, кейін қайта ремифологиязацияланады.

Әдеби туынды кейіпкері және белгілі бір сюжеттік-типологиялық әмбебаптар ХХ ғасырдың екінші жартысындағы әдебиеттануда жете зерттеле бастады. Ю. М. Лотман анықтамасы бойынша Дон Кихот, Фауст, Дон Жуан – «мәдениеттің мәңгі бейнелері». «Доктор Фауст» деп атайтын мәдени кешен үнемі біздің санамызда жаңғырып тұратын өздері кіріккен тарихи мәдени кешендермен бірге бірнеше мәдени дәуірлер алмасқан соң инварианттылығын сақтайды. Әрбір жеке дәуір үшін ол басқа уақыт тәрізді болып көрінеді. Егер «Фауст түрлі дәуірге ортақ бейне» деген мәселені алып қарасақ, оның инварианттылығы арта түседі, сөйтіп Фаусттың неміс халық кітаптарымен, Марло, Гете және Т. Манн туындыларымен үйлесімсіздігі айқын көріне бастайды. Бұл тұрғыдан қарағанда, синхронды мәдени кешеннің органикалық бөлігі ретінде оның мәдени белсенділігі артады» [1, 616]. Ғалымның айтуы бойынша мұндай бейнелер «мнемониялық қасиеттерге» ие: жазушы сомдаған әрбір келесі бейне өзіне дейінгінің «көшірмесі» іспетті. Шынайы тұлға да «өзіне дейінгі кешен туралы жады» бола алады, уақыт өте келе ақын немесе жазушы тұлғасы символдық мәнді иеленеді, Ю. М. Лотман Лев Толстой бейнесінің көзі тірісінде символдық мәнге ие болуын осылай түсіндіреді. А. Ф. Лосев «Миф диалектикасы» еңбегінде: «Кез келген тірі тұлға белгілі бір деңгейде миф» [2, 99]-деп тұжырымдайды, қоғамдық сана тұлғаны ұғыну мен рәсімдеу арқылы оған мифологиялық мән үстейтіндігін қадап айтады: «Тек бір нәрсеге баса мән беру керек, кез келген заттың мифтілігі оның таза заттық сапалығына қатысты емес, мифтік салаға қатыстылығына, мифтік рәсімделуі мен ұғынылуына байланысты. Сондықтан тұлға «тұлға» болғаны үшін миф емес, оның мифтік сана тұрғысынан ұғынылып, рәсімделуінде. Жансыз заттар, мәселен, қан, шаш, жүрек және басқа да ішкі ағзалар, қырыққұлақ және тағы с.с. мифке

айнала алады, тұлға болғаны үшін емес, тұлғалық-мифтік сана тұрғысынан ұғынылып, құрастырылғандықтан» [2, 99].

Бұл жұмыста алғаш рет қазақ әдебиеттануындағы ақын архетипінің тууы мен қалыптасуын шынайы (әдеби емес) тұлға мысалында қарастыру қолға алынды. Сондай-ақ «ақын архетипі» ұғымы мәдени кеңістіктегі динамикалық өзгермелі модель ретінде қарастырылады. Бұл К. Г. Юнгтың архетипке ұсынған анықтамасына да, қазіргі әдебиеттанудағы архетип түсініктемесіне де қайшы келмейді.

Ақын архетипі ұғымы аясында бойындағы дара қасиеттерімен бірге символдық, архетиптік қасиеттерге де ие ақын (кемеңгер) тұлғасын уақытқа бағынбайтын мәдениет парадигмасына сыйғызып тұрған танымал кемеңгер тұлға танылады. Осылайша, ақын архетипі өз табиғатының екіжақтылығына сәйкес екі позицияда қарастырылады, нақтырақ айтсақ, бастапқы, априорлы қасиеті бар ақын архетипі және белгілі бір тұлғаның өзі бұл архетипке жаңа ерекше қасиеттер үстеуі мүмкін.

Абай Құнанбайұлының (1845–1904) тұлғасы мен шығармашылығы бұл аспектіде ерекше қызығушылық туғызады, себебі, ақын ерте жастан-ақ өз тұлғасына да, тұрмыстық жағдаяттарға да өзі мифологиялық мән үстеген, бұл оның шығармашылығынан айқын көрінеді. Осы себепті оның жеке «мені» шығармаларында автомифтік сипатқа ие, ал оның кемеңгер ақын бейнесі типтеліп, архетиптік сипатты иеленген. Мұның бәріне Абайдың өзі зор үлес қосты.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі әдебиет тарихы, психология, семиотика салаларындағы классикалық еңбектерге сүйенген. Жұмыста ақын архетипі концепциясын түзуде семиотикалық тәсіл қолданылғандықтан көп жағдайда Ю. М. Лотман, В. Н. Топоров, Р. Барт еңбектеріне сілтеме жасалды. Зерттеу барысында әдеби шығармашылық «әлеуметтің ұжымдық генетикадан тыс жадысы» болып табылатын әмбебап жүйе ретінде қаралады, бұл тұрғыдан ол осы жұмыстың негізгі бөлігін құрайтын К. Г. Юнгтың идеяларымен үндес келеді.

Аналитикалық психологияның негізін қалаушы К. Г. Юнг, зерттеушілер М. Бодкин, Н. Фрай еңбектеріне жүгінген кезде олардың әдебиеттанудағы «архетип» және «ұжымдық бейсаналық» терминдерінің түсінігіне баса назар аудардық. Архетип ұғымының әдебиеттегі қолданысы жайлы сөз қозғағанда С. С. Аверинцев, Е. М. Мелетинский, В. Б. Мириманов, сондай-ақ А. Ю. Большакова мен В. Г. Зусманнның теориялық еңбектері негізге алынды.

Нәтижелер мен талқылау

1910 жылдары Юнг негізін қалаған архетиптер теориясы бастапқыда кесімді тұжырым болмады, бірақ оның қалыптасуының бірнеше кезеңдерін

атап өтуге болады. Швейцарлық психоаналитик бірнеше анықтама берді және олар терминологиялық тұрғыдан бірінен бірі тым алшақ жатыр. 1912 жылы ұжымдық бейсаналық теориясын ойлап таба отырып Юнг архетиптер дегеніміз науқастардың бейсаналық өмірінде пайда болатын ілкі (бастапқы) бейнелер деген болжам айтқан. 1917 жылы Юнг архетиптерді адамға әсер ететін басымдық мәнге ие, өзіндік ерекшелігі жоқ «конструкт» деп бағалайды. Ал 1919 жылы ол алғаш рет архетип термині туралы («Инстинкт және бейсаналық» мақаласы, 1919) оның мазмұны басты мәнге ие емес екенін (өзгеріске бейім және өзгеруі тиіс), басты мәнге ие оның бейсаналық бейнесі, сыртқы моделі екенін атап көрсетеді. Мұндай эмоциямен «қуаттанған» бейне киелі әрі психологиялық энергияға ие болады. Мұндай энергиясы бар ол кез келген адаммен эмоция арқылы өзара ықпалдастыққа, қозғалысқа түседі.

1934 жылы «Eranos Jahrbuch» альманахында Юнг «Ұжымдық бейсаналық архетиптері туралы» атты мақаласын жариялайды. Онда ол кешігіңкіреп болса да бұл терминдердің астарында қандай ұғым жатқанын, архетип түсінігінің тарихын, көптеген мистикалық-алхимиялық трактаттарда бұл сөзге ұқсас ұғымдар кездесетінін, дәлірек айтсақ, Гермес Трисмегисттің «Tractatus aureus», Вегенерустың «Tractatus de igne et sole» еңбектерінен табуға болатынын кеңірек сөз етеді. Осыған ұқсас ойды Филон Александрийскийден жолықтыруға болады. Ол архетип ұғымын адамдағы құдайлық негіздің сипаты туралы («*imago Dei*») айтқанда сөз етеді, сонымен қатар осыған жақын ой Дионисия Ареопагитте де бар. Юнгтың пікірінше, материалдық емес, бейнелілік архетиптерді туыс етеді, ол Платонның эйдос туралы іліміне сүйенеді: «архетип Платонның эйдосына түсінік беретін дүние» дейді ол. Эйдос дегеніміз толық түсінуге болмайтын мән, ол үнемі біздің санамызға ұғынықты бола бермейді.

«Персона» архетипіне баса назар аударған жөн, Юнг оған ерекше қасиеттер тән деп біледі, мұндай қасиеттерді атақты кеменгер тұлғаның бойынан кездестіруге болады. Юнг бойынша тұлға идеал бейне; адам тұлға болып қалыптасу барысында ұжымдық, қоғамдық сипатты пайдаланады. Кез келген тұлғаның екі қыры болады: бейненің сыртқы болмысы (ұжымдық психика негізінде қалыптасқан) және ішкі әлем – даралық қасиет. Персона архетип ретінде ішкі мәнді ғана білдірмейді, сонымен қатар қоғаммен диалогта айырықша рөл атқарады, сөйтіп белгілі бір ойын үдерісіне де қатысады. Персона архетипі сөздің этимологиясы айтып тұрғандай «ұжымдық психиканың бетпердесі ғана» деп жазады Юнг [3, 183]. Тұлғаны талдай келе біз оның бетпердесін шешіп, даралық деп жүргеніміздің шын мәнісінде ұжымдық екеніне көз жеткіземіз. Осылайша, швейцарлық психоаналитик біршама күрделендірілген кейіпте болса да тұлға тек екітүрлі сипатта – дара және қоғамдық (бұл жайлы одан кейін де К. Г. Карустан

бастап Г. Олпортқа дейін де айтқан) ғана емес, сонымен қатар индивидуум мен әлеумет арасындағы ортақ мәміле екенін көрсетті.

Өзінің тұлға туралы пайымдауларында Юнг оны жиі «идеал бейне» деп атайды. Көне Грек заманынан бері тұлға адамзат жетістігінің ең шыңы саналады. Ал Юнг жеке тірі болмыстың табиғи дара қасиеттерінің көрінуін тұлға деп қарастырады. Кемеңгерлерден ерекше байқалатын бұл даралық ақын архетипі моделінің пайда болуына да себепкер бола алады, бұл жағдайда дара ерекшелік қоғамдық санаға әсер етеді; кемеңгердің шығармашылық және «мінез-құлық кодын» қабылдай отырып, көпшілік өз санасында осы тұлғаның архетипін модельдейді. Біртекті семиотикалық мәдениеттер кеңістігі моделінде ақын архетипі үнемі қозғалыста болады: кемеңгердің туа бітті қасиеттері, оның ішкі, дара сипаттары қоғамға әсер етеді, ал сол қоғам өз кезегінде осы әсерді қабылдай отырып, оның жаңа қырын танып, тұлғаны қабылдау үшін санасында өз «кодтарын» тудырады. Бара-бара тұлғаның ішкі дара дауысы әлеуметтің, қоғамның дауысынан ығысып шығады. Осылайша, тұлғаның даралану жолы екі түрлі өзгеріске ұшырайды: бастапқыда «өзіндік «өздің» қалыптасуы», тұлғаның өзіндік қалыптасуы болса, кейін жеке тұлғадан «қоғам дауысы», қоғам нені талап етсе соған сай тұлғаның сыртқы бейнесінің «өзіндік ыдырауы» орын алады. Мұнан шығар қорытынды, уақыт өте келе ақын архетипі моделінің ішкі мазмұны өзгеруі мүмкін, тіпті өзгеруі тиіс, ал сыртқы болмысы өзгеріссіз қала береді.

Юнг архетиптің қозғалыстағы бейне екеніне және ол ұжымдық бейсаналықтың бір бөлігі екеніне үнемі назар аударады. Сонымен қатар ғалым архетиптің «қалыптамалық», бостық қасиетіне назар аударған болатын. Архетип белгілі бір мазмұнға ие деген жалған пікірді қайта-қайта еститін болдық. Ал ақын архетипі моделінің ұжымдық бейсаналықпен байланысы барлығы ап-айқын. Міне осы жайт ақын архетипінің қалыптасуына және оның бейнесінің мифологиялануына ерекше әсер етеді.

Юнгтың арқасында «архетип» 1930 жылдан бастап ғылымның түрлі салаларына жол тартты және әдебиеттану, мифтік сында және семиотикада ойып тұрып орын алды.

Әдебиеттегі архетип мәселесіне семиотика тұрғысынан қарау Ю. Кристева, Ц. Тодоров пен Р. Барт еңбектерінде көрініс тапты. Барт қазіргі заманда кез келген зат немесе бейне бірден суггестивтік қасиетті иемдене алады дейді. Осылайша, «Мифологиядағы» Грета Гарбо бет бейнесі» (1957) очеркінде ол Грета бет-жүзі құпия сарынын жасырмайды, «бет-жүз сарыны – архетипті жасырады. Өз көрермендеріне Гарбо адамзаттық болмыстағы платон идеясын жеткізеді, оның жүзінің жыныстық белгісі айқын емес, бірақ мұның астарында екіұшты ой жатқан жоқ» дейді. Р. Барт алғашқылардың бірі болып шынайы тұлға туралы түсінікті көрсетті және енгізді, оның пікірінше

тұлға мифологияланып, архетип белгілерін иеленеді, сөйтіп архетиптік тұлға болып шығады.

Әдебиеттанушы А.Ю. Большакованың «Әдеби архетип» мақаласында [4] бұл терминнің XX-XXI ғғ. өзгеруі мен әдебиеттің екі категориясына басымдық беретіні анық көрсетілген. Олар: 1. Тұлға архетипі (Пушкин, Гете, Байрон), бұлардың қатарына әдеби кейіпкерлер архетипі де жатады (Дон Кихот, Гамлет); 2. Сарын, сюжет тіпті, «кеңістік архетипі» (Н. Фрай).

Осылайша, архетиптің теориялық және тәжірибелік мәніндегі бұл екі бағыт белгілі бір құрылым ретінде әдебиеттануда мойындалды және қазіргі ғылымда белсенді қолданыста.

Ғалым К. Г. Юнг пен оның ізбасарларының концепциясына сәйкес архетип ғайыптан пайда болмайды. Ол ең алдымен адамзаттың ұжымдық бейсанасында туады.

Ақын архетипі бір жағынан алып қарағанда (бұл оның басты ерекшелігі) архетип болып уақыт өте келе қалыптасады, тұлғаның көзі тірісінде архетип болуы сирек кездесетін құбылыс, көбінесе өлімінен соң жүзеге асады. Ақын тұлғасы архетипке тән барлық сатыдан өтуі тиіс: символдану, аңызға айналу («аңыз адам»), көпшіліктің санасында жатталып қалу, визуализацияға бейімділік, суггестивтік қасиеттерге ие болу. Шын мәнінде тұлғаның символдануы мен мифологиялануының бастапқы кезеңінде тұлғаның архетипке айналуына, дәлірек айтсақ, «ақын архетипінің» қозғалмалы моделін тудыруға себепкер болатын мынадай факторларды атап өтуге болады: 1. автобиографизм, кей жағдайда дара мифтік шығармашылық; 2. иконография – көзі тірісіндегі портреттер, мүсіндер, карикатуралар; 3. замандастарының куәлігі, сондай-ақ тұлғаның шығармашылығы мен мінез-құлқы туралы қоғамның қабылдауы мен түсіндіруі, яғни рецепциясы. Бұл кезеңде екі «бастапқы» архетип қалыптасады: вербалды және визуалды. Ақын тек өзінің өмірбаянын жасап қана қоймайды, сонымен қатар көркем туындыда өз өміріндегі оқиғаларды қайта жаңғыртып, жеке тәжірибесінен үстеп отырады. Сол арқылы дара және типтік дүниеге архетиптік және жалпылық сипат береді.

Ақын архетипінің қалыптасуының екінші аспектісі – бұл иконография, көбінше, көзі тірісіндегі суреттер. Бұл аталған критерийлердегі ақын архетипінің негізгі ерекшелігі: ол о баста бірден пайда болмайды, біртіндеп туындап, қоғам санасында беки түседі. Басқаша айтқанда, жеке мифтік шығармашылық көмегімен, бейнені көру арқылы, өз туындысы арқылы символдық мән үстеп, символдық тұлға архетипке айналады.

Ақын архетипінің ары қарай дамуы бір жағынан қоғамдық санада тұлғаның архетиптік образының бекіп қалуынан болса, екінші жағынан сол бейненің белгілі бір уақыт аралығында қоғамның қызығушылығын

тудыратын ішкі аспектілерінің өзгеруінен болады. Әлеуметтің идеологиялық ерекшеліктері ақын архетипінің ішкі белгілерін айқындайды, ал оның сыртқы құрылымы өзгеріссіз қалады. Әрбір маңызды жаңа зерттеу архетиптің ішкі құрылымының жаңа қырын ашады. Концепциялар саны артады, жаңа өмірбаяндар жазылады, пікірталастар туындайды – мұның бәрі ақын архетипінің ішкі болмысының кеңеюіне жол ашады. Сөйтіп, ол қайта қарауға, демифологиялануға, десакралдануға ұшырайды, ішкі «кодтар» ғана емес, қоғамның көзқарасы, ақын архетипінің суггестивтік қуаты өзгереді. Оның пішіні, шартты түрде айтқанда, оның «ойбағамдық», визуалды бейнесі өзгермейді.

Мәселен, қазақ қаламгерлері Абайға арналған туындыларында Абайды әр түрлі бейнеде суреттей бастады. Яғни әр ақынның танымында Абайдың өзіндік бейнесі қалыптасты.

Ахмет Байтұрсынұлы Абайды «Қазақтың бас ақыны» деп таныса, Мағжан Жұмабаев «Атақты ақын – сөзі алтын хакім Абайға» өлеңінде Абайды «Хакім» деп бағалайды:

«Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанды
Дүние қолын жайып енді күтпес» [5, 16].

«Ислам» энциклопедиялық анықтамалығында «хакім» сөзіне төмендегідей анықтама берілген: «Хакім – әртүрлі ғылымды меңгерген, сол ілімімен адамға ізгі қызмет қылуды мақсат еткен ғұлама. Орта ғасырларда хакім атауы даулы мәселені шешуші тәуелсіз төреші мағынасында қолданылады. Абай «38 қара сөзінде» хакім ұғымын жан-жақты талдағандықтан, қазақ философиясында хакім ізгілікті ғұлама адамның сипаты ретінде анықталады» [6, 517]. Мағжан Жұмабаев Пайғамбарларға, әулиелерге, хакімдерге тән әділеттілік, шапағаттылық, ғылымды сүю сияқты ізгі қасиеттердің Абайдың өз бойынан табылатындығын өз өлеңі арқылы танытып тұр.

Ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров «Асыл сөз» өлеңінде «асыл сөзді іздесең, Абайды оқы» деп, Абайдың шығармашылығын тереңірек тануға шақырады:

«Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе» [7, 131].

Ақын Абайды оқу арқылы тек асыл сөзді ғана емес, адам болуды да үйренсең деп Абай сөзінің күдіретіне бас иеді:

«Адамдықты көздесең,
Жат тоқып ал көңілге» [7, 131].

Ал, Жамбыл Жабаев «Абайдың суретіне» атты өлеңінде Абайды өлеңіменен мәңгі жасайтын «өр» тұлғаға теңейді:

«Мынау тұрған Абайдың суреті ме?
Өлең – сөздің ұқсаған құдіретіне.
Ақыл, қайрат, білімді тең ұстаған,
Өр Абайдың төтеген кім бетіне?
Ақын атын таратқан әрбір тұсқа,
Өлеңменен өлмейтін салған тұсқа» [8, 87].

Ақын архетипіне уақыт пен кеңістік факторларының да маңызды әсері бар. Бұл модель панхронды, оның әсері де қатаң уақыт межесіне бағынбайды. Семиотикалық мәдени үдерісте ақын архетипі «тыныш» қала алмайды, ол тарихи, рухани, мәдени, әлеуметтік және т.б. позицияларда үнемі талқылауда болады. Қоғамның реакциясына ұшыраған қандай да бір өзекті архетиптің өткені мен болашағы жайлы ой-пікірлер айтылады. Ақын архетипі моделінің өзгерістері оның мәдени кеңістіктегі өткені мен болашағында көрінеді. Бүгінгі күннің пікірлерінен ақын архетипінің болашақтағы бағасы айқындалады, бірақ мұны да тура түсінбеген абзал, ақын архетипінің ерекшеліктерін тануда келер ұрпақ қандай жолды таңдайды, өз уақытына сай нені өзекті, нені ескі деп таниды – ол беймәлім. Ақын архетипі моделі болмыстың экзистенциалды заңдарын бұзуға бейім екені күмәнсіз, себебі ол тек бүгіннен болашаққа ұмтылмайды, өткенге де оралады. Мәдениеттің семиотикалық кеңістігіндегі ақын архетипінің өткені де өзгермелі, бүгінгі күні зерттеушілер үшін ақын архетипі болмысының қай қыры қызықты әрі оған қандай түсінік беріледі, түрлі фактілер қалай «модельденеді» мұның бәрін болжап айту да мүмкін емес. Сондай-ақ қазіргі ақын архетипіне болашақтың тигізер әсерін де болжап айтуға болады, кеменгер адамдардың өз болашағын тек болжап қана қоймай, оны саналы түрде бағдарламалау оқиғалары да кездеседі. Шартты түрде айтқанда, өзінің болашағын «жақсы түсінген» ақын оны модельдеуге тырысады, сол арқылы болашақ ұрпаққа қуатты суггестивті нұсқау береді, мұның айқын мысалы Абайдың «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңі. Осы өлеңінде ақын:

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тақсыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңлінің көзі ашық, сергегі үшін.
Түзу кел, қисық-қыңыр, қырып келмей,
Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей.
Шүу дегенде құлағың тосаңсиды,
Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей.
Таң қаламын, алдыңғы айтқанды ұқпай,

Және айта бер дейді жұрт тыным бермей.

Сөз айттым Әзірет Әлі, айдаһарсыз,

Мұнда жоқ алтын иек, сары ала қыз.

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,

Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.

Әсіре қызыл емес деп, жиренбеніз,

Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз» [9, 93]. Осылайша, ақын өз өлеңінің болашақта қазақ халқының бойтұмарына айналатынын болжайды.

Болашақты болжау, профетизм – кейбір кемеңгерлердің бойынан ғана кездесетін сирек қасиет: олар тек болашақты ғылыми немесе тарихи-көркемдік позициядан көріп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдағы рухани-элеуметтік өзгерістерді болжай алады, міне, осындай қасиеттер оларды және олардың туындысын мәңгілік етеді.

Жоғарыдағы айтылғандарды қорыта келе, ақын архетипіне тән және оның мәдени кеңістіктегі уақытқа бағынбайтын, өзгермелі ғұмырын қамтамасыз ететін басты қасиеттерді атап көрсетуге болады. Ақын архетипі мынадай қасиеттерге ие:

1 Символизация. Символдық мән үстеген тұлға мифтік категорияға ауысады, уақыт өте келе аңызға айналады.

2 Мифогендік – символизацияның нәтижесі.

3 Көнелік, қайталанып отырады.

4 Динамикалық даму, өзгеріс. Ақын архетипі кристалл тәрізді ішкі мәні әрдайым құбылып, жаңа қырынан көрініп тұрады.

5 Ішкі өзгеріске бейім болғанымен сырты тұрақты.

6 Уақытпен шектелмейді. Болмыстың экзистенциалды заңдарын бұзуға бейім, панхронды.

7 Суггестивтік. Иландыру сипаты. Кемеңгер тұлғалар нуминозды – қоғамға күшті рухани-эмоционалдық әсер береді.

Пассионарлық суггетивтіктің нәтижесі – қоғамдық сананы идеялармен игеріп, адамдарды соңынан ерте білу.

Ақын архетипінің аталған қасиеттері мен зерттеудің көрсетілген аспектілері мынадай тұжырымдар тудырады:

1 Ақын архетипі өзгермелі құрылым, оның ішкі мазмұны тарихи динамика заңдылығына бағынады, жоғарыда аталған қасиеттерге негізделген.

2 Абай тұлғасы көзі тірісінде-ақ жеке мифтік шығармашылық арқасында архетиптік қасиеттері бар аутомиф белгілерін игеріп, символданған.

3 Мәдени кеңістікте ақын архетипі моделі семиотикалық тепе-теңдік әсері – қоғамның рецепциясы, сыни бағалау, кемеңгер туындыларында суреттелген өмірбаяндық деректерден туындаған панхрондық өзгеріске бейім.

4 Абай өзіне «тарихи» тұрғыдан қарап, өзінің шығармашылығы мен автобиографиялық материалдарында көрініс тапқан кемеңгер ақынның өзгеруі-қалыптасуы туралы зерттеушілер үшін уақытқа бағынбайтын парадигма қалыптастырды.

5 Ақын архетипін визуализациялау Абай үшін келер ұрпаққа өз бейнесін модельдеуде маңызды рөл атқарды.

Осылайша, Абайдың тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымы айқындалып, сараланды.

Қорытынды

Ақын архетипі уақыт аралығында өзгереді, адамзаттың ұжымдық жадысында сақталады. Жады белгілі бір деңгейде креативті, яғни ол қоғамдық санадағы ақын архетипінің негізгі аспектілерін тудырып, өзекті етеді. Өзектілігі артқан ақын бейнесі символдық мән иеленеді, анығын айтқанда, бұл үдеріс үздіксіз жүріп отырады, уақыт өте келе мифологиялану белгілері байқала бастайды.

Ақын архетипінің қалыптасуында миф маңызды рөл атқарады. Миф теориясының қазіргі зерттеушілерінің айтуы бойынша мифтік шығармашылық «... алуан міндеті бар мәдениеттегі түрлі инкарнацияларға, тарихи өрістеуге бейім рухтың ерекше арнайы қызметі. Мифтік шығармашылық адамның тіршілік амалының кейбір іргелі қарым-қатынастарынан үнемі көрініп отырады және мәдени әмбебаптық сипатқа ие. Сондықтан ежелгі мифтердің құпиясын тану үшін өткенге ғана емес, қазіргі уақытқа – қазіргі сананың ерекшеліктері мен мифологиялық емес құрылымына көңіл аударған жөн» [10, 27]. XX ғасырда миф шынайылық қасиетін иеленді. Ол «қиялдық», «ерекше» сипаттардан арылған, шынайы оқиғалар, шынайы тұлғалар адамзатқа оның ұжымдық санасында символданып, мифологиялануға болатынын көрсетті. Миф біздің болмысымызды көркем бейнелейді, мәдениеттің уақытқа бағынбайтын контекстінде өзінің дара қасиетін жоғалтып, рецепция көмегімен өзін-өзі мифологиялауға, типтеуге, суггетивтік пен басқа да архетиптік белгілерді иемденіп, ақынның тарихи тұлғасына символдық мән үстейді. Сонымен қатар, мифтік болмыстың поэтизациясы (нақтырақ айтсақ – символизациясы) ретінде «адамзат руханилығының көне пішіні» екенін жоққа шығара алмаймыз [10, 444]. Символдар астарында бастапқы бейне, идеал ілкі бейнелер, бейнелеулер жатады.

Уақыт, әдеби-тарихи әдістер, ақынның шығармашылық мұрасын зерттеу, оның өмірбаяны бізге оның болмысын тануға, ашуға көмектеседі. Көптеген бейнелеулер, символ-бейнелер арқылы біз кемеңгер ақын архетипін танып, біле аламыз.

Пайдаланылган деректер тізімі

- 1 **Лотман Ю. М.** Семиосфера. – СПб: «Искусство-СПб», 2000. – 704 с.
- 2 **Лосев А. Ф.** Диалектика мифа. – М.: Мысль, 2001. – 558 с.
- 3 **Юнг К. Г.** Психология бессознательного. – М.: «Когито-Центр», 2010. – 352 с.
- 4 **Большакова А. Ю.** Литературный архетип // Литературная учеба. – 2001. – №6. – С. 169–173.
- 5 **Жұмабаев М.** Шығармалары. 1-том: Өлеңдер, дастандар. – Алматы: «Жазушы», 2013. – 376 б.
- 6 **Ислам.** Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. – 592 б.
- 7 **Торайгыров С.** Сарыарқаның жаңбыры. – Алматы: «Жазушы», 1987. – 160 б.
- 8 **Жабаев Ж.** Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы Press.kz», 2014. – 288 б.
- 9 **Абай.** Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 304 б.
- 10 **Найдыш В. М.** Философия мифологии. От античности до эпохи романтизма. – М.: Гардарики, 2002. – 554 с.

References

- 1 **Lotman Yu. M.** Semiosfera [Semiosphere]. – St. Petersburg: «Art-SPb», 2000. – P. 704.
- 2 **Losev A. F.** Dialektika mifa [Dialectics of myth]. – Moscow: Mysl, 2001. – P. 558.
- 3 **Yung K. G.** Psikhologiya bessoznatel'nogo [Psychology of the unconscious]. – M.: «Kogito-Center», 2010. – P. 352.
- 4 **Bol'shakova A. Yu.** Literaturnyy arkhетip [Literary archetype] // Literary studies. – 2001. – № 6. – P. 169–173.
- 5 **Jūmabaev M.** Şyğarmalary. 1-tom: Öleñder, dastandar [Works. Volume 1: Poems, sagas]. – Almaty: «Jazuşy», 2013. – 376 p.
- 6 **İslam.** Ensiklopedialyq anyqtamalyq [Encyclopedic reference]. – Almaty: «Aruna Ltd.» ЖШС, 2010. – 592 p.
- 7 **Toraıǵyrov S.** Saryarqanyñ jañbyry [Rain of Saryarka]. – Almaty: «Jazuşy», 1987. – 160 p.
- 8 **Jabaev J.** Şyğarmalary [Works]. – Almaty: «Nūrly Press.kz», 2014. – 288 b.
- 9 **Abai.** Eki tomdyq şyğarmalar jınaǵy. Birinşi tom. Öleñder men poemalar [Collection of works in two volumes. The first volume. Poems and sagas]. – Almaty: «Jazuşy», 1986. – 304 p.

10 Naydysh V. M. *Filosofiya mifologii. Ot antichnosti do epokhi romantizma* [Philosophy of mythology. From antiquity to the era of Romanticism]. – М.: Gardariki, 2002. – P. 554.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

М. С. Оразбек¹, *М. Амангазықызы², Ж. Секей³

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

²Евразийский гуманитарный институт, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

³Alikhan Bokeikhan University, Республика Казахстан, г. Семей.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

АРХЕТИП «АБАЙ» В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗАХСКИХ ПОЭТОВ

В данной статье уточняется и дифференцируется понятие «архетип поэта» на примере личности и творчества Абая Кунанбаева. В настоящей работе впервые рассмотрены зарождение и формирование архетипа поэта в казахском литературоведении на примере реальной (а не литературной) личности. Понятие «архетип поэта» понимается как некая динамическая изменяемая модель, существующая в культурном пространстве. Данное положение не противоречит определением К. Г. Юнга и современным трактовкам архетипа в литературоведении.

Под архетипом поэта понимается некая выдающаяся гениальная личность, которая, в силу присущих ей индивидуальных качеств, может обладать рядом символических, архетипических свойств, помещающих личность поэта (гения) во вневременную парадигму культуры. Архетип поэта, таким образом, рассматривается с двух позиций, обусловленных двойственностью его природы, а именно: наличием неких исходных, априорных свойств и качеств в архетипе поэта, и вместе с тем – возможностью привнесения самой личностью новых особенностей в этот архетип.

Таким образом научно-практическая значимость работы состоит в уточнении и дифференциации понятия «архетип поэта» на примере личности и творчества Абая Кунанбаева, в дальнейшем использовании материалов исследования для анализа философско-эстетических проблем художественного наследия великого поэта. Предложенная концепция архетипа поэта может использоваться в вузовских спецкурсах и семинарах при оценке рецепции творчества писателей.

Ключевые слова: архетип, архетип поэта, модель архетипа поэта, казахская поэзия, образ Абая.

M. S. Orazbek¹, *M. Amangazykyzy², Zh. Sekey³

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

²The Eurasian Humanities Institute,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

³Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.

Material received on 08.09.22.

THE ARCHETYPE «ABAY» IN THE WORKS OF KAZAKH POETS

This article clarifies and differentiates the concepts of the «archetype of the poet» by the example of the personality and creativity of Abay Kunanbayev. In this paper, for the first time, the origin and formation of the archetype of the poet in Kazakh literary studies is considered on the example of a real (and not literary) personality. The concept of the «archetype of the poet» is understood as a kind of dynamic changeable model existing in the cultural space. This provision does not contradict the definition of C. G. Jung and modern interpretations of the archetype in literary studies.

The archetype of the poet is understood as a certain outstanding genius personality, which, due to its inherent individual qualities, may possess a number of symbolic, archetypal properties that place the personality of the poet (genius) in the timeless paradigm of culture. Thus, the archetype of the poet is considered from two positions due to the duality of his nature, namely, the presence of some initial, a priori properties and qualities in the archetype of the poet, and at the same time – the possibility of introducing new features into this archetype by the personality itself.

Thus, the scientific and practical significance of the work consists in clarifying and differentiating the concept of the «archetype of the poet» on the example of the personality and creativity of Abay Kunanbayev, in further using the research materials to analyze the philosophical and aesthetic problems of the artistic heritage of the great poet. The proposed concept of the archetype of the poet can be used in university special courses and seminars when evaluating the reception creativity of writers.

Keywords: archetype, archetype of the poet, model of the archetype of the poet, Kazakh poetry, image of Abay.

Теруге 08.09.2022 ж. жіберілді. Басуға 30.09.2022 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,57 МБ RAM

Шартты баспа табағы 18,53. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, Т. К. Оразалинова

Тапсырыс № 3975

Сдано в набор 08.09.2022 г. Подписано в печать 30.09.2022 г.

Электронное издание

2,57 МБ RAM

Усл. печ. л. 18,53. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, Т. К. Оразалинова

Заказ № 3975

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz